ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՖԱԿՈՒԼՏԵՏ

ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
ИСТОРИЧЕСКИЙ ФАКУЛЬТЕТ

YEREVAN STATE UNIVERSITY
FACULTY OF HISTORY

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒՅԹ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ

ИСТОРИЯ И КУЛЬТУРА

АРМЕНОВЕДЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

HISTORY AND CULTURE

JOURNAL OF ARMENIAN STUDIES

№ 1

ԵՐԵՎԱՆ - ЕРЕВАН - YEREVAN
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ, ИЗДАТЕЛЬСТВО ЕГУ, YSU PRESS
2020

Հրատարակվում է Երևանի պետական համալսարանի
Պատմության ֆակուլտետի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Գլխավոր խմբագիր՝ պ.գ.դ., պրոֆ. **Էդիկ Մինասյան**
Խմբագրական խորհուրդ՝
Արման Եղիազարյան (խմբագիր, պ.գ.դ., դոց.), **Արամ Սիմոնյան** (ԵՊՀ Հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի տնօրեն, ՀՀ ԳԱԱ թղթ. անդամ, պ.գ.դ., պրոֆ.), **Աշոտ Մելքոնյան** (ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, պ.գ.դ., պրոֆ.), **Արտակ Մովսիսյան** (պ.գ.դ., պրոֆ.), **Ալբերտ Ստեփանյան** (պ.գ.դ., պրոֆ.), **Հայկ Ավետիսյան** (պ.գ.դ., պրոֆ.), **Հայրապետ Մարգարյան** (պ.գ.դ., պրոֆ.), **Լևոն Չուգասզյան** (արվեստագիտ. դոկտ., պրոֆ.), **Համլետ Պետրոսյան** (պ.գ.դ., պրոֆ.), **Իգիթ Ղարիբյան** (պ.գ.դ., պրոֆ.), **Հենրիկ Աբրահամյան** (պ.գ.դ., պրոֆ.), **Հայկազ Հովհաննիսյան** (պ.գ.դ., պրոֆ.), **Աշոտ Ներսիսյան** (պ.գ.դ., պրոֆ.), **Աշոտ Հայրունի** (պ.գ.դ., պրոֆ.), **Վալերի Թունյան** (պ.գ.դ., պրոֆ.), **Վանիկ Վիրաբյան** (պ.գ.դ., պրոֆ.), **Ռաֆիկ Նահապետյան** (պ.գ.դ., պրոֆ.), **Հակոբ Հարությունյան** (պ.գ.դ., դոց.), **Հովիկ Գրիգորյան** (պ.գ.թ., դոց.), **Մխիթար Գաբրիելյան** (պ.գ.թ., դոց.), **Էդգար Հովհաննիսյան** (պ.գ.թ., դոց.):

Главный редактор - докт. ист. наук, проф. **Эдик Минасян**
Редакционная коллегия:
Арман Егиазарян (редактор, д.и.н., доц.), **Арам Симонян** (директор Института Арменоведческих исследований ЕГУ, членкор. АН РА, д.и.н., проф.), **Ашот Мелконян** (академик АН РА, д.и.н., проф.), **Артак Мовсисян** (д.и.н., проф.), **Альберт Степанян** (д.и.н., проф.), **Айк Аветисян** (д.и.н., проф.), **Айрапет Маргарян** (д.и.н., проф.), **Левон Чугасзян** (докт. искусствовед. наук, проф.), **Гамлет Петросян** (д.и.н., проф.), **Игит Гарибян** (д.и.н., проф.), **Генрих Абраамян** (д.и.н., проф.), **Айказ Оганесян** (д.и.н., проф.), **Ашот Нерсесян** (д.и.н., проф.), **Ашот Айруни** (д.и.н., проф.), **Валерий Тунян** (д.и.н., проф.), **Ваник Вирабян** (д.и.н., проф.), **Рафик Наапетян** (д.и.н., проф.), **Акоб Арутюнян** (д.и.н., доц.), **Овик Григорян** (к.и.н., доц.), **Мхитар Габриелян** (к.и.н., доц.), **Эдгар Оганнисян** (к.и.н., доц.).

Editor-in-Chief - Doctor of Sciences, prof. **Edik Minasyan**
Editorial Board:
Arman Yeghiazaryan (editor, Doctor of Sciences, associate prof.), **Aram Simonyan** (Director of YSU Institute for Armenian Studies, Corresp. member of NAS RA, Doctor of Sciences, prof.), **Ashot Melkonyan** (Academician of NAS RA, Doctor of Sciences, prof.), **Artak Movsisyan** (Doctor of Sciences, prof.), **Albert Stepanyan** (Doctor of Sciences, prof.), **Hayk Avetisyan** (Doctor of Sciences, prof.), **Hairapet Margaryan** (Doctor of Sciences, prof.), **Levon Chugaszyan** (Doctor of Arts, prof.), **Hamlet Petrosyan** (Doctor of Sciences, prof.), **Igit Gharibyan** (Doctor of Sciences, prof.), **Henrik Abrahamyan** (Doctor of Sciences, prof.), **Haikaz Hovhannisyan** (Doctor of Sciences, prof.), **Ashot Nersisyan** (Doctor of Sciences, prof.), **Asot Hayruni** (Doctor of Sciences, prof.), **Valeri Tunyan** (Doctor of Sciences, prof.), **Vanik Virabyan** (Doctor of Sciences, prof.), **Rafik Nahapetyan** (Doctor of Sciences, prof.), **Hakob Harutunyan** (Doctor of Sciences), **Hovik Grigoryan** (PhD of History, associate prof.), **Mkhitar Gabrielyan** (PhD of History, associate prof.), **Edgar Hovhannisyan** (PhD of History, associate prof.).

ISSN 1829-2771

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ
СОДЕРЖАНИЕ / CONTENT

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Էդիկ Մինասյան – ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՆԵՐԴՐՈՒՄԸ ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՀԱՂԹԱՆԱԿԻ ԳՈՐԾՈՒՄ (1941-1945 ԹԹ.) 8

***Эдик Минасян** – ВКЛАД АРМЯНСКОГО НАРОДА В ПОБЕДУ В ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ (1941-1945 ГГ.).* 32

***Edik Minasyan** – THE CONTRIBUTION OF THE ARMENIAN PEOPLE TO THE VICTORY IN THE WORLD WAR II (1941-1945).* 33

Արտակ Մովսիսյան – ՀԱՅ ԷԹՆՈՍԻ ՏԱՐԱԾՄԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԵՐ ԹՎԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՍԿԶԲԻՆ (ԸՍՏ ՍՏՐԱԲՈՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ) 34

***Артак Мовсисян** – ГЕОГРАФИЯ РАСПРОСТРАНЕНИЯ АРМЯНСКОГО ЭТНОСА НАКАНУНЕ НАШЕЙ ЭРЫ (ПО СВЕДЕНИЯМ СТРАБОНА)* 40

***Artak Movsisyan** – THE GEOGRAPHY OF THE SPREAD OF THE ARMENIAN ETHNOS ON THE EVE OF OUR ERA (ACCORDING TO STRABO)* 40

Միքայել Մալխասյան – ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ ԸՍՏ ԿԼԱՎԴԻՈՍ ՊՏՂՈՄԵՈՍԻ «ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅԱՆ» 41

***Микаэл Малхасян** – ЗАПАДНЫЕ ГРАНИЦЫ ВЕЛИКОЙ АРМЕНИИ ПО "ГЕОГРАФИИ" КЛАВДИЯ ПТОЛЕМЕЯ.* 47

***Mikayel Malkhasyan** – THE WESTERN BORDERS OF GREATER ARMENIA IN CLAUDIUS PTOLEMY'S "GEOGRAPHY".* 47

Էդգար Վարշամյան – ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀՌՈՄԵԱ-ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ԾԻՐՈՒՄ. ԱՐՇԱԿ Բ-Ի ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ 49

***Эдгар Варшамян** – АРМЕНИЯ В РАЗГАР РИМСКО-ПЕРСИДСКОГО КОНФЛИКТА: ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА АРШАКА II.* 60

***Edgar Varshamyan** – ARMENIA IN THE MIDST OF THE ROMAN-PERSIAN CONFLICT: THE FOREIGN POLICY OF ARSHAK II.* 61

Արգիշտի Վարդանյան – ՄԱՆՎԵԼ ՄԱՄԻԿՈՆՅԱՆԸ ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԽՆԱՄԱԿԱԼ ԵՎ ԿԱՌԱՎԱՐԻՉ 62

***Аргишти Варданян** – МАНВЕЛ МАМИКОНЯН – РЕГЕНТ И УПРАВЛЯЮЩИЙ ЦАРСТВОМ ВЕЛИКОЙ АРМЕНИИ.* 68

***Argishti Vardanyan** – MANVEL MAMIKONYAN – REGENT AND RULER OF THE KINGDOM OF GREATER ARMENIA.* 68

Արման Եղիազարյան – ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՌԱԿՏՄԱՆ ՊԱՏՃԱՌ ԴԱՐՁԱԾ ՄԻ ԴԱՎԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐՋ 70

***Арман Егиазарян** – О ЗАГОВОРЕ, ПРИВЕДШЕМ К РАСКОЛУ БАГРАТИДСКОГО ЦАРСТВА.* 79

***Arman Yeghiazaryan** – ON A CONSPIRACY THAT CAUSED THE SPLIT OF THE BAGRATUNIES KINGDOM.* 79

Արարատ Ստեփանյան – ՓԻԼԱՐՏՈՍ ՎԱՐԱԺՆՈՒՆՈՒ ՊԱՏՎԱՏԻՏՂՈՍՆԵՐԸ 81

***Арарат Степанян** – ПОЧЕТНЫЕ ТИТУЛЫ ФИЛАРЕТА ВАРАЖНУНИ.* 86

***Ararat Stepanyan** – THE HONORARY TITLES OF PHILARETOS BRACHAMIOS.* 86

Սեյրան Զաքարյան – ԱԶԳԻ ԲՆՈՒԹԱԳՐՄԱՆ ՀԱՐՑԸ ՀԱՅՈՑ ԻՆՔՆՈՒԹՅԱՆ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ՀԱՐԱՑՈՒՅՑՈՒՄ (ԳՐԻԳՈՐ ՏԱԹԵՎԱՑԻ ԵՎ ՂԱԶԱՐ ՋԱՀԿԵՑԻ).....88

***Сейран Закарян** – ПРОБЛЕМА ХАРАКТЕРИСТИКИ НАЦИИ В ХРИСТИАНСКОЙ ПАРАДИГМЕ АРМЯНСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ (ГРИГОР ТАТЕВАЦИ И ГАЗАР ДЖАХКЕЦИ).*.....97

***Seyran Zakaryan** – THE PROBLEM OF CHARACTERIZATION NATION IN THE CHRISTIAN PARADIGM OF ARMENIAN IDENTITY (GRIGOR TATEVATSI AND GHAZAR JAHKETSI).*.....98

Սարգիս Բալդարյան – ԿՈՍՏԱՆԴ ՋՈՒՂԱՅԵՑՈՒ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆԱԿԱՆ ՁԵՌՆԱՐԿ-ՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ ՆՈՐ ՋՈՒՂԱՅԻ ԱՌԵՎՏՐԱԿԱՆ ՑԱՆՑՈՒՄ.....99

***Саркис Балдарян** – ЦИРКУЛЯЦИЯ КОММЕРЧЕСКИХ УЧЕБНИКОВ КОНСТАНТА ДЖУГАЕЦИ В ТОРГОВОЙ СЕТИ НОВОЙ ДЖУЛЬФЫ.*..... 106

***Sargis Baldaryan** – THE CIRCULATION OF COMMERCIAL HANDBOOKS OF CONSTANT OF JULFA IN THE TRADE NETWORK OF NEW JULFA.* 106

Արարատ Հակոբյան – 1920 Թ. ԹՈՒՐՔ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՍԿՍՄԱՆ ՕՐՎԱ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ (ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ 100-ԱՄՅԱԿԻ ԱՌԻԹՈՎ)..... 108

***Арарат Акопян** – К ВОПРОСУ О ДАТЕ НАЧАЛА ТУРЕЦКО-АРМЯНСКОЙ ВОЙНЫ 1920 Г. (К 100-ЛЕТИЮ ВОЙНЫ).*..... 117

***Ararat Hakobyan** – ABOUT THE DATE OF THE BEGINNING OF THE TURKISH-ARMENIAN WAR IN 1920 (TO THE 100TH ANNIVERSARY OF THE WAR).*..... 117

Նելլի Մինասյան – 1920 ԹՎԱԿԱՆԻ ԹՈՒՐՔ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՎ ՀԱՄԱ-ԹՅՈՒՐՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԾՐԱԳՐԵՐԸ..... 118

***Нелли Минасян** – ТУРЕЦКО-АРМЯНСКАЯ ВОЙНА 1920 ГОДА И ПЛАНЫ ПАН-ТЮРКИЗМА.* 123

***Nelli Minasyan** – THE TURKISH-ARMENIAN WAR OF 1920 AND THE PROGRAMS OF PAN-TURKİSM.*..... 123

Սուրեն Ավետիսյան – ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԱՐՄԻՐ ԽԱՉԻ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒ-ԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ..... 124

***Сурен Аветисян** – ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОБЩЕСТВА КРАСНОГО КРЕСТА АРМЕНИИ В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ.* 131

***Suren Avetisyan** – THE ACTIVITY OF RED CROSS SOCIETY OF ARMENIA IN THE YEARS OF THE GREAT PATRIOTIC WAR.* 131

Առնակ Սարգսյան – ԸՆՏՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԻՆ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԺՈՂՈ-ՎՐԴԱՎԱՐԱՑՄԱՆ ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ (ՀՀ 2018 Թ. ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՕՐԻ-ՆԱԿՈՎ)..... 132

***Арнак Саргсян** – УЧАСТИЕ В ИЗБИРАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ В РЕАЛИЯХ ДЕМО-КРАТИЗАЦИИ (НА ПРИМЕРЕ ВЫБОРОВ В РЕСПУБЛИКЕ АРМЕНИИ В 2018 Г.).* 139

***Arnak Sargsyan** – PARTICIPATION IN THE ELECTORAL PROCESS IN THE REALITIES OF DEMOCRATIZATION (ON THE EXAMPLE OF THE REPUBLIC OF ARMENIA IN 2018 ELECTIONS).*..... 139

Գայանե Թովմասյան, **Ռուբիկ Թովմասյան** – ՁԲՈՍԱՇՐՋՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՀՅՈՒՐԸՆ-ԿԱԼՈՒԹՅԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԱՊԱԳԱՅԻ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԸ (ԱՇԽԱՐՀ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆ)..... 140

***Гаяне Товмасян**, **Рубик Товмасян** – БУДУЩИЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ТУРИЗМА И ИНДУСТРИИ ГОСТЕПРИИМСТВА В МИРЕ И В АРМЕНИИ.*..... 149

Gayane Tovmasyan*, *Rubik Tovmasyan *– FUTURE TRENDS OF TOURISM AND HOSPITALITY INDUSTRY DEVELOPMENT IN THE WORLD AND IN ARMENIA.* 149

Արշալույս Տետեյան – ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՃԱՆԱՉՄԱՆ ՀԱՐՑԸ ԵՎ ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ ԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆԻ ԲԱՆԱՁԵՎԵՐՈՒՄ 150

Аршалуйс Тетеян *– ВОПРОС ПРИЗНАНИЯ ГЕНОЦИДА АРМЯН И ПРОБЛЕМА НАГОРНОГО КАРАБАХА В РЕЗОЛЮЦИЯХ ЕВРОПЕЙСКОГО ПАРЛАМЕНТА.* 156

Arshaluys Teteyan *– RECOGNITION OF ARMENIAN GENOCIDE AND NAGORNO-KARABAKH PROBLEM IN THE RESOLUTIONS OF EUROPEAN PARLIAMENT.* 156

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ / АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОГРАФИЯ / ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

Ռաֆիկ Նահապետյան – ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԸ՝ ԱՆԱՍՆԱՊԱՀԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԿԵՆՏՐՈՆ (ԸՍՏ ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՆՅՈՒԹԵՐԻ ԵՎ ԱՆՏԻԿ ԳՐԱՎՈՐ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ) 157

Рафик Наапетян *– АРМЯНСКОЕ НАГОРЬЕ - ДРЕВНЕЙШИЙ ЦЕНТР СКОТОВОДЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ (ПО АРХЕОЛОГИЧЕСКИМ МАТЕРИАЛАМ И АНТИЧНЫМ ПИСЬМЕННЫМ ИСТОЧНИКАМ).* 162

Rafik Nahapetyan *– ARMENIAN HIGHLAND - THE MOST ANCIENT CENTRE OF CATTLE BREEDING CULTURE (ACCORDING TO ARCHAEOLOGICAL MATERIALS AND ANCIENT WRITTEN SOURCES).* 162

Քրիստինա Այվազյան – ԲԱՐԵԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՀԵՔԻԱԹՆԵՐՈՒՄ 163

Кристина Айвазян *– БЛАГОТВОРИТЕЛЬНОСТЬ В АРМЯНСКИХ НАРОДНЫХ СКАЗКАХ.* 174

Christina Ayvazyan *– CHARITY IN THE ARMENIAN FAIRY TALES.* 175

ԱՐՎԵՍՏ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒՅԹ / ИСКУССТВО И КУЛЬТУРА / ART AND CULTURE

Գեղամ Ասատրյան, **Ավետիս Գրիգորյան** – ՄԱՔՐԱՎԱՆՔԻ ԽԱՉՔԱՐԵՐԸ (XII-XIV ԴԴ.) 176

Гегам Асатрян*, *Аветис Григорян *– ХАЧКАРЫ МАКРАВАНКА (XII-XIV ВВ.).* 181

Gegham Asatryan*, *Avetis Grigoryan *– THE CROSSTONES OF MAKRAVANK (XII-XIV CENTURIES).* 181

Մոնթե Մաթևոսյան – ՋՐԱՌԱՏԻ Ս. ԿԱՐԱՊԵՏ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԽԱՉՔԱՐԵՐԸ 185

Монте Матевосян *– ХАЧКАРЫ ЦЕРКВИ СВЯТОГО КАРАПЕТА В ДЖРАРАТЕ.* 188

Monte Matevosyan *– THE KHACHKARS OF JRARAT ST. KARAPET CHURCH.* 188

Շուշանիկ Համբարյան – ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ Հ[մր] 1970 ԱՎԵՏԱՐԱՆԸ ԵՎ ՄԱՆՐԱՆԿԱՐՆԵՐԻ ՈՒՇ ՇՐՋԱՆԻՆ ԲՆՈՐՈՇ ՊԱՏԿԵՐԱԳՐԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 191

Шушаник Амбарян *– РУКОПИСЬ № 1970 ЕВАНГЕЛИЯ ИЕРУСАЛИМА И ИКОНОГРАФИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ МИНИАТЮР, ХАРАКТЕРНЫЕ ДЛЯ ПОЗДНЕГО ПЕРИОДА.* 199

Shushanik Hambaryan *– № 1970 GOSPEL OF JERUSALEM AND THE ICONOGRAPHIC FEATURES OF THE MINIATURES CHARACTERISTIC OF THE LATE-PERIOD.* 199

ՍՓՅՈՒՌՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ / ДИАСПОРАВЕДЕНИЕ / DIASPORA STUDIES

Հրաձին Վարդանյան – ՍՓՅՈՒՌՔԻ ՏԻՊԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՅ ՍՓՅՈՒՌՔԸ..... 202
Грацин Варданян *– ТИПОЛОГИЯ ДИАСПОРЫ И АРМЯНСКАЯ ДИАСПОРА.* 207
Hratsin Vardanyan *– TYPOLOGY OF DIASPORAS AND THE ARMENIAN DIASPORA.* 208

Ալիկ Ղարիբյան, **Գայանե Գալստյան** – ՀՅԴ-Ի ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՍԿԶԲՆԱՎՈՐՈՒՄԸ ԱՄՆ-ՈՒՄ 209
Алик Гарибян, ***Гаяне Галстян*** *– НАЧАЛО ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АРФ ДАШНАКЦУТЮН В США.* 214
Alik Gharibyan, ***Gayane Galstyan*** *– THE BEGINNING OF ARF DASHNAKTSUTYUN ACTIVITY IN THE USA.* 215

Էդգար Հովհաննիսյան – ՄԵԾԻ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹՅԱՆ ԿԻՐԱԿՆՈՐՅԱ ԴՊՐՈՑՆԵՐԻ ՀԻՄՆՈՒՄԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ԴԵՐԸ ՀԱՅԱՊԱՀՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ 216
Эдгар Ованесян *– СОЗДАНИЕ ВОСКРЕСНЫХ ШКОЛ КИЛИКИЙСКОГО КАТОЛИКОСАТА И ИХ РОЛЬ В СОХРАНЕНИИ АРМЯНСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ.* 225
Edgar Hovhannisyan *– THE FOUNDATION OF SUNDAY SCHOOLS OF THE CATHOLICOSATE OF THE GREAT HOUSE OF CILICIA AND THEIR ROLE IN PRESERVATION OF THE ARMENIAN IDENTITY.* 225

Մարիամ Հակոբյան – ՀԱՅԱՍՏԱՆՅԱՑ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՀՈՒՆԱՀԱՅՈՑ ԹԵՄԵՐԻ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՎԱՐՉԱԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ 1920-1930-ԱԿԱՆ ԹԹ. 226
Мариам Акопян *– ФОРМИРОВАНИЕ ЕПАРХИЙ АРМЯНСКОЙ АПОСТОЛЬСКОЙ ЦЕРКВИ В ГРЕЦИИ И ИХ АДМИНИСТРАТИВНО-ДЕМОГРАФИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ В 1920-1930-Х ГГ.* 231
Mariam Hakobyan *– THE FORMATION OF THE GREEK-ARMENIAN DIOCESES OF THE ARMENIAN APOSTOLIC CHURCH AND THEIR ADMINISTRATIVE-DEMOGRAPHIC DESCRIPTION IN THE 1920s AND 1930s.* 231

Նարինե Նուշերվանյան – «ՍՓՅՈՒՌՔ-ՀՅՈՒՐԸՆԿԱԼՈՂ ԵՐԿԻՐ-ՀԱՅՐԵՆԻՔ» ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՌԱՆԿՅՈՒՆԱՁԵՎ ՄՈԴԵԼԸ 232
Нарине Нушерванян *– ТРЕХСТОРОНЯЯ МОДЕЛЬ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ "ДИАСПОРА-ПРИНИМАЮЩАЯ СТРАНА-РОДИНА".* 240
Narine Nushervanyan *– "DIASPORA-HOST COUNTRY-HOMELAND" TRIANGULAR MODEL OF RELATIONS.* 241

Գևորգ Ղուկասյան – ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ԵՎՐՈՊԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՓՅՈՒՌՔԻ ԼՈԲԲԻՍՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐՋ 242
Геворг Гукасян *– О ЛОББИСТСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АРМЯНСКОЙ ДИАСПОРЫ В ЗАПАДНОЙ ЕВРОПЕ.* 250
Gevorg Ghukasyan *– ON THE LOBBYING ACTIVITIES OF THE ARMENIAN DIASPORA IN WESTERN EUROPE.* 251

ԱՂԲՅՈՒՐԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ / ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ / SOURCE STUDIES

Հայկազ Հովհաննիսյան, **Կարեն Բայրամյան** – ՆՈՐԱՀԱՅՏ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐ ԼԱՉԱՐՅԱՆՆԵՐԻ ԱՐԽԻՎԻՑ 252

Айказ Оганесян, Карен Байрамян *– НОВОВЫЯВЛЕННЫЕ ДОКУМЕНТЫ ИЗ АРХИВА ЛАЗАРЕВЫХ.* 261

Haikaz Hovhannisyan, Karen Bayramyan *– NEWLY REVEALED DOCUMENTS FROM THE LAZAREVS ARCHIVE.* 261

Հովիկ Գրիգորյան, Հայկ Մխոյան – ԴԱՎԻԹ ԱՆԱՆՈՒՆԻ ԵՎ ԼԵՈՅԻ ՆԱՄԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԻՑ 262

Овик Григорян, Айк Мхоян *– ИЗ ПЕРЕПИСКИ ДАВИТА АНАНУНА И ЛЕО.* 273

Hovik Grigoryan, Haik Mkhoyan *– FROM THE LETTERS OF DAVID ANANUN AND LEO.* 274

ՈՒՍՈՒՄՆԱՄԵԹՈԴԱԿԱՆ / УЧЕБНО-МЕТОДИЧЕСКИЙ / EDUCATIONAL-METHODOLOGICAL

Արա Հովհաննիսյան – ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՓՅՈՒՌՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԴԱՍԱՎԱՆԴՈՒՄԸ (ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ՄԵԹՈԴԱԿԱՆ ՈՒՂԵՆԻՇՆԵՐ) 275

Ара Оганесян *– УЧЕБНО-МЕТОДИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ И ОСОБЕННОСТИ КУРСА “ИСТОРИЯ АРМЯНСКОЙ ДИАСПОРЫ”.* 281

Ara Hovhannisyan *– EDUCATIONAL AND METHODOLOGICAL PRINCIPLES AND FEATURES OF THE COURSE “HISTORY OF ARMENIAN DIASPORA”.* 282

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ / РЕЦЕНЗИЯ / REVIEW

Կարինե Եղիազարյան, Մերի Հովհաննիսյան. ЭДИК МИНАСЯН – ГЕРОИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АРМЯНОК В ГОДЫ ОСВОБОДИТЕЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ КОНЦА XIX–НАЧАЛА XX ВЕКА, МОСКВА, «ЭДИТУС», 2020, 252 С 283

Էդիկ Մինասյան, Էդիկ Զոհրաբյան. ՀԵՆՐԻԿ ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ – ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽԱՑՄԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴՐՅԱԼՆԵՐԸ ԵՎ ԿԱՅԱՑՄԱՆ ՍԿԻԶԲԸ (1956 Թ. ՓԵՏՐՎԱՐ – 1991 Թ. ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ), Ե., ԵՊՀ ՀՐԱՏ., 2019, 398 ԷՋ 286

Վալերի Թունյան, Արա Հովհաննիսյան. «ԴՈՆԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔԸ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ. ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ, ԻՆՍՏԻՏՈՒՏՆԵՐ, ԻՆՔՆՈՒԹՅՈՒՆ», ԳԻՏԱԿԱՆ ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ /ԿԱԶՄՈՂ Է. ՄԻՆԱՍՅԱՆ/, Ե., ԵՊՀ ՀՐԱՏ., 2020, 212 ԷՋ 288

ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ 290

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS 292

Ի ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ 294

NOTICE FOR THE AUTHORS 294

Միքայել Մալխասյան

ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ ԸՍՏ ԿԼԱՎԴԻՈՍ ՊՏՂՈՄԵՈՍԻ «ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅԱՆ»[1]

Հիմնաբառեր. *Կլավդիոս Պտղոմեոս, «Աշխարհագրություն», Մեծ Հայք, արևմտյան սահմաններ, Փոքր Հայք, II դար, աշխարհագրական կոորդինատներ, Արևմտյան Եփրատ:*

ՄՈՒՏՔ

Անտիկ աշխարհի նշանավոր աշխարհագետ, աստղագետ և մաթեմատիկոս Կլավդիոս Պտղոմեոսի (մոտ 100-170 թթ.) գիտական ժառանգության մեջ առանձնահատուկ տեղ է զբաղեցնում «Աշխարհագրություն» երկը: Այստեղ նա ներկայացնում է իր ժամանակներում հունահռոմեական հանրությանը հայտնի աշխարհը՝ Օյկումենը (Եվրոպայի և Ասիայի մեծ մասը, Աֆրիկայի հյուսիսը): Թվարկվում են բնաշխարհագրական օբյեկտները (ծովեր, լճեր, գետեր, լեռներ և այլն), պետությունները (Հռոմեական կայսրություն, Պարթևստան, Եթովպիա և այլն), պետության վերաճող ցեղային կազմավորումները (սարմատներ, սկյութներ և այլն): Պետությունների մասին տեղեկություններում օրինաչափ է սահմանների, վարչատարածքային բաժանման և նշանավոր բնակավայրերի հիշատակումը՝ համապատասխան աշխարհագրական կոորդինատների նշմամբ:

Պտղոմեոսի կողմից ներկայացված աշխարհի քաղաքական քարտեզում առանձնահատուկ տեղ է զբաղեցնում Մեծ Հայքի թագավորությունը, որը նկարագրված է Ասիայի երրորդ քարտեզում («Asiae Tabula Tertia»)՝ երկի երկրորդ հատորի հինգերորդ գրքում:

Սույն հոդվածում նպատակ ենք դրել ուսումնասիրել և ներկայացնել Մեծ Հայքի «պտղոմեոսյան» սահմանների արևմտյան հատվածը, որը կարևոր է ոչ միայն պետական սահմանազատումների մասին պատկերացում կազմելու համար, այլև ուշագրավ է Մեծ Հայք - Փոքր Հայք փոխառնչությունների պատմաաշխարհագրական խնդիրների ուսումնասիրման տեսանկյունից:

ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Թեպետ հայագիտության մեջ «Աշխարհագրություն» երկը հաճախ է գրավել ուսումնասիրողների ուշադրությունը, սակայն նրա ամբողջական բնագիրը հայերեն երբեք չի հրատարակվել: Մեծ Հայքին առնչվող XIII գլուխը հայերեն է թարգմանվել Գ. Մուրադյանի կողմից և մասնակի (տեղանունների մի մասով ու առանց նրանց կոորդինատների ամբողջական ցանկի) հրատարակվել Պ. Հովհաննիսյանի և Ա. Մովսիսյանի կողմից միայն 2011 թ.՝ ԵՊՀ հրատարակչության «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա»-ի երկրորդ հատորում[2]: Այդուհանդերձ, երկի բնագրի՝ տարբեր լեզուներով հրատարակությունները հնարավորություն են ընձեռել հայագետներին՝ քննելու Մեծ Հայքի մասին պտղոմեոսյան տեղեկությունները: Նմանօրինակ առաջին քայլերը նկատելի են դեռևս XIX դ.՝ Ա. Սեն-Մարտենի[3], Ք. Պատկանյանի[4] և Ա. Սուքրյանի[5] աշխատասի-

** Հոդվածը ներկայացվել է 18.05.2020 թ., գրախոսվել՝ 01.06.2020 թ., ընդունվել տպագրության՝ 15.06.2020 թ.:*

[1] Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՍՆ գիտության կոմիտեի տրամադրած ֆինանսավորմամբ՝ 18T-6A357 ծածկագրով «Հայաստանն ըստ անտիկ հեղինակների պատմաաշխարհագրական տեղեկությունների» գիտական թեմայի շրջանակներում:

[2] Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա», հ. 2, կազմողներ՝ Պ. Հովհաննիսյան, Ա. Մովսիսյան, Ե., 2011, էջ 10-12:

[3] Տե՛ս Saint-Martin J., Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie, II, Paris, 1819.

[4] Տե՛ս «Армянская география VII века», изд. К. Патканов, СПб., 1877.

[5] Տե՛ս «Աշխարհացոյց Մովսիսի Խորենացւոյ յաւելուածովք նախնեաց» (ընդարձակ խմբագրություն, հայերեն և ֆրանսերեն), հրատ.՝ Ա. Սուքրյան, Վենետիկ, 1881 (ֆրանս.՝ Soukry A., Géographie de Moïse de Coréne d'après Ptolémée, Venise, 1881):

ությամբ «Աշխարհացույց»-ի բնագրային հրատարակությունների առաջաբաններում և ծանոթագրություններում: Այնուհետև XX դ. առաջին կեսին Ն. Ադոնցի մի քանի ուսումնասիրություններում[1] տեղ են գտել Մեծ Հայքի արևմտյան հատվածներին և հատկապես Փոքր Հայքին վերաբերող վերլուծություններ: Բնագրային-համեմատական և տեղանվանական տեսանկյունից երկի առանձին տեղեկությունների ուշադրություն է դարձրել Հ. Մանանդյանը[2]:

XX դ. երկրորդ կեսին աշխատությունն ավելի հաճախ է արժանացել ուսումնասիրողների քննությանը: Նախ «Աշխարհացույց»-ին նվիրված իր մենագրության մեջ «Աշխարհագրության» հետ պատմահամեմատական վերլուծություններ է կատարել Ս. Երեմյանը[3], իսկ այնուհետև ՀԽՍՀ ԳԱ կողմից հրատարակված «Հայ ժողովրդի պատմություն» ութհատորյակի առաջին հատորում հին Հայաստանի վարչատարածքային բաժանումների մասին գրելիս Պտղոմեոսի տեղեկություններին անդրադարձել է Գ. Սարգսյանը[4]: Նրանից հետո Մեծ Հայքի բնաշխարհագրական նկարագրության հետաքրքիր քննություն է իրագործել Մ. Խաչատրյանը[5], իսկ XX դ. վերջին և XXI դ. սկզբին պտղոմեոսյան հիշատակությունները «Աշխարհացույց»-ի հետ է համադրել Բ. Հարությունյանը[6]: Վերջին տարիներին խնդրո առարկա թեմային անդրադարձել են նաև Ռ. Գալիչյանը[7] և Հ. Հարությունյանը[8]:

Ուշագրավ և հաջողված են Ս. Երեմյանի, Ռ. Հյուսենի և Բ. Հարությունյանի կողմից իրենց պատմաաշխարհագրական ուսումնասիրություններում Պտղոմեոսի «Աշխարհագրության» համաձայն Մեծ Հայքի քարտեզի վերակազմությունները[9]:

---

[1] *Տե՛ս Ադոնց Ն., Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում. քաղաքական կացությունը ըստ նախարարական կարգերի, թարգմ.՝ Ա. Խոնդկարյանի և Է. Խոնդկարյանի, խմբ.՝ Շ. Սմբատյանի, Ե., 1987 (թարգմ. 1908 թ. ռուսերեն հրատարակությունից); նույնի՝ Քննական պատմություն հայոց, [տե՛ս «Երկեր», հ. Դ., թարգմ.՝ Վ. Սեղբոսյանի, խմբ.՝ Պ. Հովհաննիսյանի, Ե., 2009 (հատվածական թարգմ. 1946 թ. ֆրանսերեն հրատարակությունից)]:*

[2] *Տե՛ս Մանանդյան Հ., Հին Հայաստանի ճանապարհները, «Տեղեկագիր գիտության և արվեստի ինստիտուտի», Յերեվան, 1930, № 5, էջ 85; նույնի՝ Խորենացու առեղծվածի լուծումը (կեկուցում ՀՍԽՀ կուլտուրայի պատմության ինստիտուտում, 1933 թ.), «Երկեր», հ. Է. բանասիրական ուսումնասիրություններ, հրատ. պատրաստեց Պ. Հովհաննիսյանը, Ե., 2010, էջ 279, 282-284, 294, 296, 297 և այլն; նույնի՝ Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները ըստ Պևտինգերյան քարտեզի, Յերեվան, 1936, էջ 77-78; նույնի՝ Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Ա, Ե., 1945, էջ 117; նույնի՝ Արմավիրի հունարեն արձանագրությունները նոր լուսաբանմամբ (կեկուցում ՀԽՍՀ ԳԱ ընդհանուր ժողովի հոբելյանական նիստում, 1945 թ.), «Երկեր», հ. Է, էջ 451:*

[3] *Տե՛ս Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացույց»-ի (փորձ VII դարի հայկական քարտեզի վերակազմության ժամանակակից քարտեզագրական հիմքի վրա), Ե., 1963; նույնի՝ «Աշխարացույց» (Армянская география VII века) - выдающийся памятник географии и картографии древнего мира, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1968, № 5, էջ 43-60; նույնի՝ Մեծ Հայքի տերիտորիան և վարչական բաժանումը մ. թ. I-II դարերում, «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. I, Ե., ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1971, էջ 678-689:*

[4] *Տե՛ս Սարգսյան Գ., Պետական կառուցվածքի տարրեր, «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. I, էջ 678-689:*

[5] *Տե՛ս Խաչատրյան Մ., Հայկական լեռնաշխարհն ըստ Պտղոմեոսի քարտեզագրական տվյալների, «Պատմաբանասիրական հանդես», 1980, № 2, էջ 199-211:*

[6] *Տե՛ս Հարությունյան Բ., Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացույց»-ի, մաս Ա, Ե., 2001; նույնի՝ Արցախի, Հայոց Արևելից կողմերի և Ղարաբաղի տարածքի հարցի շուրջը, մաս Ա, «ՊԲՀ», 1994, № 1-2, էջ 256-266; մաս Բ, «ՊԲՀ», 1995, № 1, էջ 191-208; նույնի՝ Հայոց Արևելից կողմերի վարչական բաժանումն ըստ «Աշխարհացույց»-ի, «Շուշին Հայոց քաղաքակրթության օրրան», Շուշիի ազատագրման 15-րդ տարեդարձին նվիրված գիտաժողովի նյութեր, Ե., 2007, էջ 20-43:*

[7] *Տե՛ս Galichian R., Historic Maps of Armenia: The Cartographic Heritage, London, 2004, p. 13-14, 85-104.*

[8] *Տե՛ս Арутюнян А., Административно-территориальное деление Аршакидской Армении согласно “Географии” Клавдия Птолемея (северные губерни). «Каспийский регион. Политика, экономика, культура», Астрахань, 2014, № 2, с. 14-21; նույնի՝ О неизвестных армянских городах в “Географии” Птолемея, «Научные Ведомости Белгородского гос. университета. История. Политология. Экономика. Информатика», Белгород, 2014, № 3, с. 36-40; նույնի՝ Административно-территориальное деление Аршакидской Армении согласно “Географии” Клавдия Птолемея (южные губерни), «Каспийский регион. Политика, экономика, культура», Астрахань, 2014, № 3, с. 15-23.*

[9] *Տե՛ս Երեմյան Ս., «Ասիայի երրորդ քարտեզը» ըստ Պտղոմեոսի (պտղոմեոսյան քարտեզագրական հիմքի վրա). քարտեզագրական վերակազմություն, Ե., 1982; նույնի՝ «Ասիայի երրորդ քարտեզը» ըստ Պտղոմեոսի, «Հայկական սովետական հանրագիտարան», հ. 9, Ե., 1983, էջ 416-417 (ներդիրում); Hewsen R., "Ptolemy's Map According to Modern Cartography", in “Armenia: A Historical Atlas”, Chicago-London, University of Chicago Press, 2001, էջ 67; Հարությունյան Բ., Հայաստանն ըստ Կլավդիոս Պտղոմեոսի «Աշխարհագրության» (II դար). քարտեզ, մասշտաբ՝ 1:4 300 000, տե՛ս «Հայաստանի պատմության ատլաս», Ա մաս, Ե., 2005, էջ 34; նույնի՝ Հայաստանն ըստ Կլավդիոս*

Լուսահոգի պրոֆ. Բ. Հարությունյանի հորդորով 2011 թվականից Պտղոմեոսի երկի պատմաաշխարհագրական քննությունը նախ մագիստրոսական թեզի[1], իսկ այնուհետև հոդվածների[2] տեսքով դարձել է նաև մեր ուսումնասիրության առարկան:

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵԹՈԴԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայագիտության մեջ ընդունված է համարել, որ Պտղոմեոսի կոորդինատները մտացածին են կամ սխալ են հաշվարկված[3], սակայն, ինչպես նկատել են ժամանակակից մի շարք ուսումնասիրողներ (Դ. Ռոուլինս, Ք. Ըրլ, Ա. Ստյուկելբերգեր, Գ. Գրասսհոֆ, Ջ. Հաննամ, Լ. Ռուսսո, Ջ. Բրոթթոն, Դ. Շչեգլով, Դ. Գուսև և այլք), ինչպես նաև Մ. Խաչատրյանը[4] և մենք[5], դրանք, իրենց որոշակի անճշտություններով, վերահաշվարկման դեպքում կարող են օգտակար լինել ներկա ուսումնասիրությունների համար: Այդ իսկ պատճառով մեթոդական տեսանկյունից պատմահամեմատական և պատմաքննական մեթոդները կիրառելիս առաջնորդվել ենք ոչ միայն բնագրական քննությամբ և այլ սկզբնաղբյուրների [օրինակ՝ Պլինիոս Ավագի «Բնական պատմության» («Բնապատմության»)[6] կամ Մովսես Խորենացուն վերագրվող «Աշխարհացույց»-ի[7]] հետ համեմատությամբ, այլև կոորդինատների դիտարկմամբ և վերահաշվարկմամբ:

Նախընթաց հետազոտություններում մենք օգտվել ենք երկում Մեծ Հայքին վերաբերող գլխի՝ Բ. Հարությունյանի կողմից մեզ տրված անտիպ թարգմանությունից, որը կատարել է Գ. Մուրադյանը, սակայն այսուհետ առաջնորդվելու ենք նաև բնագրի անգլերեն հրատարակությունների՝ մեր կողմից արված համեմատական թարգմանությամբ[8]:

Պտղոմեոսի «Աշխարհագրության». քարտեզ, մասշտաբ՝ 1:7 200 000, Տե՛ս «Հայաստանի ազգային ատլաս», հ. Բ, Ե., 2008, էջ 26:

[1] Տե՛ս Մալխասյան Մ., Մեծ Հայքի վարչաքաղաքական բաժանման համակարգը՝ ըստ Կլավդիոս Պտղոմեոսի «Աշխարհագրության», Ե., 2013 (անտիպ):

[2] Տե՛ս Մալխասյան Մ., Աշխարհագրական կոորդինատների հիմնախնդիրը Կլավդիոս Պտղոմեոսի «Աշխարհագրություն» երկում, «Պատմություն և մշակույթ», Ե., 2014, էջ 148-160; նույնի՝ Մեծ Հայքը Կլավդիոս Պտղոմեոսի «Աշխարհագրության» համակարգում, «Էջմիածին», 2015, № Բ, էջ 29-45; նույնի՝ Մեծ Հայքը Կլավդիոս Պտղոմեոսի «Աշխարհագրություն» երկում, «Քրիստոնյա Հայաստան», 2015, № 22, էջ 5-6, № 23, էջ 7, № 24, էջ 5-6; 2016, № 1, էջ 6, № 2, էջ 6-7, № 3, էջ 7, № 4, էջ 6, № 5, էջ 3-5; նույնի՝ Մեծ Հայքի թագավորության սահմաններն ըստ Կլավդիոս Պտղոմեոսի «Աշխարհագրություն» երկի, «ՀՀ և Մերձավոր արտասահմանի երկրների տնտեսության զարգացման և տեղաբաշխման ժամանակակից հիմնախնդիրները (գիտ. վաստ. գործիչ, պրոֆ. Թ. Հակոբյանի ծննդյան 100-ամյակին նվիրված գիտաժողովի նյութեր)», Ե., 2017, էջ 37-44:

[3] Տե՛ս, օրինակ, Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացույց»-ի, էջ 18:

[4] Տե՛ս Խաչատրյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 201-202:

[5] Տե՛ս Մալխասյան Մ., Աշխարհագրական կոորդինատների հիմնախնդիրը Կլավդիոս Պտղոմեոսի «Աշխարհագրություն» երկում, «Պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություններ», Ե., 2015, էջ 226-241:

[6] Տե՛ս "The Natural History of Pliny", translated by J. Bostock and H. Riley, Vol. I, London, 1855, Book V, Chapter 20, p. 441-443: Հմմտ. "Pliny's Natural History" in thirty-seven books, a translation on the basis of that by Dr. Ph. Holland, ed. 1601, Vol. I, London, 1847-48, Book VI, Chapter IX, p. 108-109. Տե՛ս նաև "The Natural History of Pliny", translated by J. Bostock and H. Riley, Vol. II, London, 1855, Book VI, Chapter 9-10, p. 17-20 (այսուհետ՝ Pliny the Elder):

[7] Տե՛ս «Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը» (համառոտ խմբագրություն), կազմեց՝ Ա. Աբրահամյանը, Ե., 1944, էջ 336-354: Հմմտ. Անանուն (Է. դար), Աշխարհացույց, գիտա-քննական բնագիրը՝ Ա. Յակոբեանի, «Հանդէս ամսօրեայ», ճԻԷ. տարի, Վիեննա-Երեւան, 2013, սն. 35-194:

[8] Անգլերեն միակ ամբողջական հրատարակությունը տե՛ս Geography of Claudius Ptolemy, translation by Ed. L. Stevenson, translator introduction by J. Fischer, New York, first published in 1932, current edition published by Cosimo Classics in 2011: Քանի որ անգլերեն այս թարգմանությունը լատիներենից է արվել, տեղանունները կգալիորեն ռոմանականացված են (այս մասին առավել մանրամասն տե՛ս Diller A., Review of E. L. Stevenson's translation of Geography of Claudius Ptolemy, "Isis", University of Chicago Press, 1935, Vol. 22, No. 2, DOI:10.1086/346925, p. 533-539), հետևաբար դրանք ճշգրտելու համար կուգահեռաբար օգտվել ենք հունարեն բնագրերի՝ անգլերեն համեմատական թարգմանությունից [Ptolemaeus, Geography, translated by J. Kiesling from the Greek texts of K. Nobbe (1843-1845) and K. Muller (1883), the ToposText classics], ինչպես նաև գերմաներեն հրատարակությունից [Ptolemaios Handbuch der Geographie (Griechisch-Deutsch), Vol. 2, bear. von Al. Stückelberger, G. Grasshoff, F. Mittenhuber, Schwabe Verlag, 2006]: Աշխատանքում տրվելու են համեմատական ճշտումները, սակայն հղումներում նշվելու են միայն Է. Սթիվենսոնի հրատարակության տվյալները (այսուհետ՝ Claudius Ptolemy): Տեղանունների հունարեն և լատիներեն ձևերի հիշատակությունները ճիշտ տառադարձելու նպատակով օգտակար խորհուրդների համար

ՔՆՆԱՐԿՈՒՄ ԵՎ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐ

Պտղոմեոսը «Աշխարհագրություն» երկում մանրամասնորեն ներկայացրել է Մեծ Հայքի սահմանները՝ առաջնորդվելով ջրագրական, լեռնագրական և պետական-քաղաքական տեղորոշումներով: Արևմտյան սահմանի պարագայում անտիկ հեղինակների համար սովորաբար ուղենիշ էր հանդիսանում քաղաքական դարձած բնական՝ ֆիզիկաաշխարհագրական սահմանը՝ Մոսխական լեռները և Արևմտյան Եփրատը[1]: Այդ միտումը նկատելի է նաև Պտղոմեոսի մոտ: Ստորև մեջբերում ենք նրա երկում Մեծ Հայքի արևմտյան սահմանները ներկայացնող հատվածը. «[Մեծ Հայքը սահմանակից է - Մ.Մ.] արևմուտքում Եփրատի նշված հատվածով Կապադովկիային և Կապադովկիական Պոնտոսի մի մասին՝ մինչև Կոլխիս՝ Մոսխական լեռների գծով»[2]:

Մեջբերված հատվածում Մեծ Հայքին արևմուտքից սահմանակից տարածքները, փաստորեն, Կապադովկիան և Կապադովկիական Պոնտոսն են, մինչդեռ Եփրատի «նշված հատված»-ից, այսինքն՝ Արևմտյան Եփրատից արևմուտք պետք է ներկայացված լիներ Փոքր Հայքը: Այս բացը լրացվում է «Աշխարհագրության»՝ Փոքր Հայքի մասին հատվածում Արևմտյան Եփրատի հովտում գտնվող քաղաքների հիշատակությամբ[3]:

Ստրաբոնը (Ք. ա. 64/63 - Ք. հ. 24 թթ.) հետևյալ կերպ է ներկայացնում Արևմտյան Եփրատով անցնող սահմանը. «...Յեփրատը, վոր անցնում ե յերկրի մեծ մասով՝ վոլորապտույտ հոսանքով, սկիզբ առնելով Տավրոսի հյուսիսային մասում, հոսելով դեպի արևմուտք՝ Մեծ կոչված Հայաստանի միջով՝ մինչև Փոքր Հայք, աջում ունենալով այս յերկիրը, իսկ ձախում Եկեղիքը: Այստեղից դառնում ե դեպի հարավ, և այս պտույտի ժամանակ հասնում ե Կապադովկիայի սահմանները. աջում թողնելով Կապադովկիայի և Կոմմագենի սահմանները, ձախում՝ Մեծ Հայաստանի Եկեղիքը, Ծոփքը, առաջանում ե դեպի Ասորիք...»[4]: Ստրաբոնի տեղեկությունները փաստացի կրկնում են վերը նշված սահմանները, սակայն եթե Պտղոմեոսի համար այդտեղ ընդհանրական «Կապադովկիա» երկրանունն է կիրառելի, ապա այստեղ շատ հստակ տարանջատում կա սահմանի՝ Փոքր Հայքի և Կապադովկիայի հատվածների միջև. առաջինը ավելի հյուսիս է, երկրորդը՝ նրանից հարավ:

Ուշագրավ է, որ Ստրաբոնի կողմից Անտիտավրոսի նկարագրության մեջ ևս տեղեկություն կա, որ կամրջում է նրա և Պտղոմեոսի տվյալները՝ լրացուցիչ լույս սփռելով քննարկվող խնդրի վրա. «Յեփրատից այն կողմ, Փոքր Հայքի մոտ, իբր շարունակություն Անտիտավրոսի, դեպի հյուսիս ձգվում ե մի մեծ և բազմաճյուղ լեռնաշղթա: Սրանցից մին կոչվում ե Պարիադրես, մյուսը Մոսքիկյան և մյուսն ել ուրիշ անուններով: Սրանք բռնում են ամբողջ Հայաստանը մինչև Վրաստան և Աղվանք»[5]: Այսպիսով՝ ոչ միայն հստակ առանձնացված է Փոքր Հայքը, այլև կրկնվում է մինչև հյուսիս ձգվող սահմանագիծը՝ Պարիադրեսյան[6] (Պարյուադրեսյան, Պարխարյան, Պոնտական) և Մոսքական (Մոսխական, Մոսքիկյան, Աճարա-Մեսխական) լեռների երկայնքով: Այս պարագայում ինչո՞ւ Փոքր Հայքը հստակ առանձնացված չէ Պտղոմեոսի երկում:

Մեծ Հայքի «պտղոմեոսյան» սահմանների վերակազմության ուղղությամբ մեծ է Ս. Երեմյանի ներդրումը: Նա Պտղոմեոսի ներկայացրած տվյալների հիման վրա հետևյալ կերպ է վերակազ-

---

շնորհակալություն ենք հայտնում Ֆորդհեմի համալսարանի (ԱՄՆ) ծիսագիտության դոկտոր Տ. Աբրահամ (Մանուկ) քհն. Մալխասյանին:

[1] Տե՛ս, օրինակ, Ստրաբոն, Աշխարհագրություն, քաղեց և թարգմանեց՝ Հ. Աճառյան, «Օտար աղբյուրներ հայերի մասին. հունական աղբյուրներ», № 1, Յերեվան, 1940, 39, էջ 41-45: Ուշագրավ է, որ Հ. Աճառյանը Մեծ Հայքի արևմտյան սահմանը և Եփրատ գետի ընթացքը նկարագրող հատվածը թարգմանել է բնագրական մի քանի հրատարակությունների քննական համեմատությամբ:

[2] Claudius Ptolemy, § 5.13.2.

[3] Տե՛ս նույն տեղում, § 5.7.2:

[4] Տե՛ս Ստրաբոն, էջ 43:

[5] Տե՛ս նույն տեղում:

[6] Պտղոմեոսը Պարիադրեսյան լեռները հիշատակում է ոչ թե հենց արևմտյան սահմանները նկարագրելիս, այլև Եփրատ, Կյուրոս (Կուր) և Երասխ գետերի միջև ընդգրկված տարածքում Հայաստանի վարչատարածքային բաժանման մասին գրելիս (տե՛ս Claudius Ptolemy, § 5.13.9):

մել Մեծ Հայքի արևմտյան սահմանները. սահմանագիծն անցնում էր Եփրատ գետով, որը բաժանում էր Մեծ Հայքը Կապադովկիայի կազմում գտնվող Փոքր Հայքից, ապա Եփրատից հյուսիս-արևելք տարածվող Մոսխական լեռներով՝ մինչև Կողքիս[1]: Ինչպես տեսնում ենք, Ս. Երեմյանը նշում է, որ Փոքր Հայքը գտնվում էր Կապադովկիայի կազմում, հետևաբար տրամաբանական է դառնում Պտղոմեոսի կողմից Փոքր Հայքի ուղղակի հիշատակության բացակայությունը Մեծ Հայքի արևմտյան սահմանին: Բանն այն է, որ Հռոմի Վեսպասիանոս կայսեր (69-79 թթ.) օրոք՝ 72 թ., Փոքր Հայքը կորցնում է թագավորության կարգավիճակը և վերածվում Հռոմեական կայսրության սովորական երկրամասի՝ ընդգրկվելով Կապադովկիա պրովինցիայի կազմում[2]:

Հարկ է նշել, որ Պտղոմեոսի երկում Մեծ Հայքի արևմտյան սահմանի առնչությամբ տեղեկության ենք հանդիպում նաև Կապադովկիայի մասին հատվածում. «Արևելքում՝ Մեծ Հայքի՝ Եփրատ գետի երկայնքով մատնանշված հատվածով դեպի այն կետը, որտեղ, գալով հյուսիսից, այն այնուհետև արտացոլվում (իմա՝ թեքվում - Մ.Մ.) է արևելքից, որի տեղադրությունն է 71°00' 42°30', այնուհետև՝ Մոսքիկոս լեռների գծի երկայնքով դեպի 73°00' 44°30' եզրակետը, որտեղից շարժվում է դեպի մատնանշված առափնյա վերջնակետը»[3]: Որպես առափնյա վերջնակետ այստեղ նկատի է առնված Ճորոխի գետաբերանը:

Նշված կոորդինատների առնչությամբ անհրաժեշտ է կատարել որոշակի հաշվարկներ: Պտղոմեոսի աշխարհագրական երկի արդի հետազոտող Դ. Շչեգլովը մաթեմատիկական մոդելավորման ժամանակակից մեթոդներով վերահաշվարկել է Հայաստանի հարևանությամբ գտնվող մի քանի քաղաքների աշխարհագրական երկայնությունները[4], և դրանց շնորհիվ հնարավոր է հաշվարկել նաև Հայաստանում գտնվող աշխարհագրական օբյեկտների երկայնությունները: Այսպես՝ Փասիս (Ռիոն) գետի գետաբերանի երկայնությունը Պտղոմեոսի մոտ 72,5° է, իսկ իրականում՝ 41,636°, այսինքն շեղումը 1,7413 անգամ է[5]: Նրանից զգալիորեն հարավ-արևմուտք գտնվող Մծբինի (ռուս հեղինակի աշխատանքում՝ Նիսիբիս) երկայնությունը Պտղոմեոսի մոտ 75,17° է, իսկ իրականում՝ 41,217°, այսինքն շեղումը 1,8238 անգամ է[6]: Արևելք-արևմուտք աշխարհագրական հարաբերակցության տեսանկյունից նրանց միջև գտնվող Տրապիզոնի դեպքում շեղումը 1,7806 անգամ է[7]: Բերված օրինակներից ակներև է, որ արևմուտքից արևելք ուղղությամբ շեղումը նվազում է: Օգտագործելով մոդելավորման ներկայացված մոտեցումները և Պտղոմեոսի կոորդինատների տվյալները՝ 1,75 շեղման գործացով ստացվում է, որ հյուսիս-արևմտյան սահմանը Մոսքական լեռների երկայնքով արևմուտքում հասել է մինչև մոտավորապես 41,71°, այսինքն՝ ներկայիս Բաթում քաղաքից (41,781°) մի քանի (8-10) կիլոմետր հեռավորության վրա՝ Ճորոխի ստորին հոսանքի շրջանը:

Չնայած Պլինիոս Ավագի (23/24-79 թթ.) և Պտղոմեոսի աշխատությունների միջև ժամանակագրական որոշակի տարբերությանը և Պտղոմեոսի հիշատակություններում Մեծ Հայքի վարչատարածքային բաժանման համակարգի կտրուկ փոփոխությանը՝ երկու հեղինակների ներկայացրած սահմանները գրեթե համընկնում են: Պլինիոսը հետևյալ կերպ է նկարագրում. «Մեծ Հայքը, որ սկսվում է լեռներից, որ հայտնի են որպես Պարիադրես (իմա՛ Պարխարյան կամ Պոնտական - Մ.Մ.), ինչպես արդեն նշել ենք[8], Կապադովկիայից բաժանված է Եփրատ գետով, և

---

[1] *Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. I, էջ 839:*

[2] *Տե՛ս Երեմյան Ս., Տրայանոսի արշավանքը և Հայաստանը, «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. I, էջ 768-769; Բաղալյան Գ., Հայկական լեռնաշխարհը, «Հայոց պատմություն. դասագիրք բուհերի համար, խմբ.՝ Հր. Սիմոնյանի, Ե., 2012, էջ 13: Ուշագրավ է, որ Փոքր Հայքի ուսումնասիրությամբ հիմնովին զբաղված Ն. Ադոնցը թագավորության լուծարումը չի թվագրել՝ բավարարվելով միայն Վեսպասիանոսի ժամանակաշրջանը նշելով (տե՛ս Ադոնց Ն., Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, էջ 81): Նույն կերպ են վարվել նաև Ա. Բոլտունովան և Գ. Սարգսյանը (տե՛ս Болтунова А., Саркисян Г., Армения Малая, в "Большая советская энциклопедия", т. 2, М., 1970, с. 212): Մեծ Հայք - Փոքր Հայք սահմանային խնդրին լրացուցիչ կանդրադառնանք մեր առաջիկա հոդվածներից մեկում:*

[3] *Claudius Ptolemy, § 5.6.1.*

[4] *Տե՛ս Shcheglov D., The Error in Longitude in Ptolemy's Geography Revisited, "The Cartographic Journal". Published by The British Cartographic Society, March 2014, DOI: 10.1179/1743277414Y.0000000098, p. 10-12.*

[5] *Տե՛ս նույն տեղում, էջ 10:*

[6] *Տե՛ս նույն տեղում, էջ 12:*

[7] *Տե՛ս նույն տեղում, էջ 10:*

[8] *Պլինիոսի կողմից նշված հատվածը տե՛ս Pliny the Elder, h. II, V, 20:*

այնտեղից, որտեղից այդ գետի հոսանքը սպառվում է[1], Միջագետքից բաժանված է ոչ պակաս հայտնի Տիգրիս գետով»[2]: Այնուհետև ներկայացնելով Մեծ Հայքի հարավային, արևելյան և հյուսիսային սահմանները՝ Պլինիոսը վերստին անդրադառնում է արևմտյան սահմանին. «...իր երկարությամբ [Մեծ Հայքը - Մ.Մ.] տարածվում է մինչև Փոքր Հայք, որից բաժանված է Եւքսինյան Պոնտոսի (իմա՛ Սև ծով - Մ.Մ.) մեջ թափվող Ապսարոս (իմա՛ Ճորոխ - Մ.Մ.) գետով և Պարիադրես լեռներով, որտեղից սկիզբ է առնում Ապսարոսը»[3]: Ինչպես նկատելի է, Պլինիոսը Մեծ Հայքի և Փոքր Հայքի միջև սահմանը նշում է Ճորոխ գետով և Պարիադրեսյան լեռներով, իսկ Արևմտյան Եփրատը ներկայացնում որպես Մեծ Հայքի և Կապադովկիայի սահման:

Պտղոմեոսի երկում Մեծ Հայքի հյուսիսարևմտյան սահմանի վերաբերյալ տեղեկություն ենք հանդիպում նաև Կողքիսի մասին հատվածում. «Այն սահմանակցում է հարավում Կապադովկիական Պոնտոսին մինչև այն գիծը, որ մենք նշել ենք, և Մեծ Հայքի մի մասին՝ սահմանագծի երկայնքով՝ մինչև 74°00' 47°00' գտնվող եզրակետը»[4]: Կապադովկիական Պոնտոսի հետ սահմանագիծը, ելնելով Կապադովկիա պրովինցիայի հյուսիսարևմտյան սահմանագծի և տարածքների վերաբերյալ նկարագրությունից, անցնում էր Ապսարոսի (Ճորոխի) գետաբերանից մինչև Մոսքիկյան լեռներ՝ մինչև 73° 44°30' տեղադրությամբ եզրակետը, այնուհետև՝ Սկոդիսես լեռներով մինչև Եփրատի հուն այն հատվածից, որտեղից դեպի արևմուտք ճյուղավորվում է Անտիտավրոսի լեռնաշղթան:

Սահմանի այս հատվածի նկարագրության մեջ տեղագրական հետաքրքիր ճշգրտում կա Ստրաբոնի և Պլինիոսի երկերում. խոսքը Մոսքիկյան և Պարիադրեսյան լեռնաշղթաների միջև գտնվող Սկյուդիսես (Սկոդիսես, Սկիդիսես) լեռների մասին է, որոնք հանդիպում են նաև Պտղոմեոսի՝ Կապադովկիա պրովինցիայի արևելապոնտական մասի նկարագրության մեջ[5]: Այս հետաքրքիր նրբությունը դեռ մեկ և կես դար առաջ նկատել ու անտիկ ժամանակաշրջանի համար ընդհանրական բնութագրման ձևով է ներկայացրել դասականության տարբեր ոլորտների բառարանագիր Վ. Սմիթը[6]: Ուսումնասիրողներն այս լեռները նույնացնում են ներկայումս Թուրքիայում գտնվող Քաջքար դաղ կոչվող լեռնաշղթայի հետ[7], որը ստուգաբանվում է հայերենով՝ որպես Խաչքարի լեռների տառադարձում: Սրանք այժմ կոչվում են Արևելապոնտական (նախկինում երբեմն նաև՝ Լազիստանի) լեռներ և, ըստ էության, Պարիադրեսյան (Պոնտական) լեռների ամենաբարձր բազուկն են՝ մի կողմից բաժանելով իրենից հարավ-արևելք և արևելք գտնվող Ճորոխի ավազանը հյուսիս ծավալվող պոնտական մերձսևծովյան տարածքներից, մյուս կողմից՝ լեռնագրական կապ ստեղծելով հարավում Պոնտական լեռների և Անտիտավրոսի միջև:

Այսպիսով Մեծ Հայքի՝ Ստրաբոնի, Պլինիոսի և Պտղոմեոսի երկերում հիշատակվող արևմտյան սահմանները գրեթե նույնությամբ կրկնում են միմյանց: Փաստացի նույն սահմանագիծն ենք հանդիպում նաև նրանցից հետո՝ «Աշխարհացոյց»-ի համառոտ խմբագրության մեջ.

---

[1] *Պլինիոսի աշխատության անգլերեն թարգմանության հրատարակիչներ Ջ. Բոսթոքը և Հ. Ռայլին այս բառակապակցությունը ծանոթագրությամբ բացատրում են որպես Եփրատի հունի արևմտյան ծայրակետի նկարագրությունը (տե՛ս նույն տեղում):*

[2] *Տե՛ս Pliny the Elder, vol. II, VI, 9, p. 17-18. Հմմտ. Գայոս Պլինիոս (Ավագ) Սեկունդոս, Բնական պատմություն, հատվածական թարգմանությունը՝ Ս. Կրկյաշարյանի, տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա», կազմողներ՝ Պ. Հովհաննիսյան, Ա. Մովսիսյան, հ. 1, Ե., 2007, էջ 288-289:*

[3] *Pliny the Elder, Vol. II, VI, 9, p. 17-18. Հմմտ. Գայոս Պլինիոս (Ավագ) Սեկունդոս, էջ 288-289:*

[4] *Claudius Ptolemy, § 5.10.3.*

[5] *Տե՛ս Ստրաբոն, XI, 14, 1: Pliny the Elder, h. II, VI, 9, ծանոթ. 69; էջ 18: Հմմտ. Claudius Ptolemy, § 5.6.*

[6] *Տե՛ս "Dictionary of Greek and Roman Geography", vol. I, edited by W. Smith, Boston, Little Brown & Company, 1870, էջ 215:*

[7] *Տե՛ս "Map-by-Map Directory to Accompany Barrington Atlas of the Greek and Roman World", edited by R. Talbert, Princeton University Press, 2000, էջ 1236: Ռ. Թալբերթը համապատասխանեցման համար հղում է Թ. Սինքլերի թուրքագիտական հնագիտա-ճարտարագիտական քառահատոր աշխատությունը՝ Sinclair T., Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey, in 4 volumes, London, 1987-1990:*

«Քսան եւ եւթներորդ՝ Մեծ Հայք են, յելից կալով Կապադոկիոյ եւ Փոքր Հայոց, առ Եփրատ գետով, մերձ Տաւրոս լեառն, որ բաժանէ զնա ի Միջագետաց»[1]:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Մեծ Հայքի թագավորության արևմտյան սահմանը, որ ներկայացված է Պտղոմեոսի «Աշխարհագրություն» երկում, հյուսիսից սկսվում է Մոսքական լեռներից, այնուհետև հասնում Ճորոխի ստորին հոսանք (գետաբերանից մի քանի կիլոմետր հեռավորության վրա), ապա նրա միջին հոսանքի ձախափնյա ավազանով, Սկյուդիսես և Պարիադրես լեռներով ծավալվում դեպի հարավ-արևմուտք: Այդտեղից դեպի Անտիտավրոս շարունակվելով՝ սահմանագիծը Արևմտյան Եփրատի հունով իջնում էր դեպի հարավ: Թագավորության արևմտյան հարևանը Հռոմեական կայսրության Կապադովկիա պրովինցիան էր, որի կազմում էին գտնվում Պոնտոսը և Փոքր Հայքը[2]:

Պտղոմեոսի ներկայացրած սահմանագիծը փաստացիորեն կրկնվում է նրանից մի քանի տասնամյակ առաջ ստեղծագործած Ստրաբոնի և Պլինիոս Ավագի երկերում, ինչպես նաև նրանից հարյուրամյակներ անց շարադրված «Աշխարհացոյց»-ում:

Սկզբնաղբյուրներում մի քանի դար շարունակաբար հանդիպող սահմանային նույնականությունը արևմտյան կողմում ցույց է տալիս, որ գործ ունենք կայուն պետական սահմաններ և ռազմապաշտպանական կուռ համակարգ ունեցող հզոր պետության հետ:

Микаэл Малхасян, ЗАПАДНЫЕ ГРАНИЦЫ ВЕЛИКОЙ АРМЕНИИ ПО "ГЕОГРАФИИ" КЛАВДИЯ ПТОЛЕМЕЯ. "География" Клавдия Птолемея (т. II, кн. V, гл. XIII) является очень важным источником для исследования границ Великой Армении. Представленные в статье результаты исследования показали, что, согласно данным Птолемея, западные границы Великой Армении на севере начинались с Мосхикских (Месхетинских) гор, достигали нижнего течения реки Чорох (в нескольких километрах от устьи реки) и далее проходили вдоль левого бассейна среднего течения реки по горным цепям Скюдисес (Восточно-Понтийские горы) и Парюадрес (Париадрес, Понтийские горы), расширяясь к юго-западу. Оттуда, снижаясь к Антитавру, линия границы шла на юг – по среднему и нижнему течению Западного Евфрата.

Каппадокийская провинция Римской империи, включая в себя Малую Армению и Понт, была западным соседом Великой Армении.

Контуры границ, представленные Птолемеем, фактически повторяются у других античных авторов (Страбон, Плиний Старший), а также в раннесредневековом армянском географическом сборнике "Ашхарацуйц".

Повторяющиеся в разных источниках нескольких столетий идентичные границы на западе показывают, что имеем дело с сильным государством со стабильными государственными границами и стойкой военно-оборонительной системой.

Ключевые слова: *Клавдий Птолемей, "География", Великая Армения, западные границы, Малая Армения, II век, географические координаты, Западный Евфрат.*

Mikayel Malkhasyan, THE WESTERN BORDERS OF GREATER ARMENIA IN CLAUDIUS PTOLEMY'S "GEOGRAPHY". Claudius Ptolemy's "Geography" is a very important

---

[1] *«Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը» (համառոտ խմբագրություն), էջ 348, հմմտ. Անանուն (Է. դար), Աշխարհացոյց, 21, սն. 122-123: Ի դեպ, այս հատվածը բացակայում է «ընդարձակ խմբագրության» մեջ (տե՛ս «Աշխարհացոյց Մովսիսի Խորենացւոյ յաւելուածովք նախնեաց» (ընդարձակ խմբագրություն), էջ 29, հմմտ. Յակոբեան Ա., Պատմա-աշխարհագրական եւ վիմագրագիտական հետազօտութիւններ (Արցախ եւ Ուտիք), Վիեննա-Երեւան, 2009, էջ 217-218):*

[2] *Մեծ Հայքի և Փոքր Հայքի սահմանագծի առանձնահատկություններն այնքան հետաքրքրական են, որ մեր հաջորդ հոդվածի քննության առարկան են լինելու:*

source for the research on the borders of Greater Armenia. The results of our investigation show, that according to Ptolemy's data, the western borders of Greater Armenia started on the north from the Moschikian (Moschian, Meskhetian) mountain range, then reached the downstream of River Chorokh (Chorukh; in a few kilometres from the river flow), and thereafter, along the left basin of the river midstream, with the Skydises (Eastern-Pontic) and Paryadres (Pontic) mountain chains, enlarging to the south-west. Then the borderline went down to the Anti-Taurus Mountains and continued to the south - along the midstream and downstream of Western Euphrates.

The Roman province of Cappadocia, which included Lesser Armenia and Pontus, was the western neighbour of Greater Armenia.

The borders presented by Ptolemy, in fact, are repeated by other ancient authors (Strabo, Pliny the Elder), as well as in the early-medieval Armenian geographical source "Ashkharhatsuyts".

The repeating identical western borders through several centuries show that we deal with a powerful country with its stable state borders and persistent military-defensive system.

Key words: *Claudius Ptolemy, "Geography", Greater Armenia (Armenia Maior), western borders, Lesser Armenia (Armenia Minor), II century, geographic coordinates, Western Euphrates.*